

**ВИКОНАННЯ НАКАЗУ АБО РОЗПОРЯДЖЕННЯ
У ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ****ORDER OR ARRANGEMENT EXECUTION IN THE ACTIVITY OF WORKERS
OF LAW ENFORCEMENT AUTHORITIES**

Навроцький Д.М.,

аспірант відділу проблем кримінального права, кримінології та судоустрою
*Інститут держави і права імені В.М. Корецького
Національної академії наук України*

Стаття присвячена аналізу чинного законодавства України, окремих положень доктрини кримінального права щодо виконання наказу або розпорядження працівниками правоохоронних органів. У статті відображено законодавчі положення та доктрини відання та виконання наказу або розпорядження працівниками поліції, прокуратури та СБУ.

Ключові слова: наказ, розпорядження, акт управління, розпорядчий акт, законний наказ, незаконний наказ, злочинний наказ, поліція, прокуратура, СБУ.

Статья посвящена анализу действующего законодательства Украины, отдельных положений доктрины уголовного права по выполнению приказа или распоряжения работниками правоохранительных органов. В статье отражены законодательные положения и доктрины отдачи и выполнения приказа или распоряжения работниками полиции, прокуратуры и СБУ.

Ключевые слова: приказ, распоряжение, акт управления, распорядительный акт, законный приказ, незаконный приказ, преступный приказ, полиция, прокуратура, СБУ.

The article discusses the current legislation of Ukraine, certain provisions of criminal law doctrine, about order or arrangement execution in the activity of workers of law enforcement authorities. In the article, author note legislation and doctrine of giving and execution order or arrangement by the police, public prosecutor's office and SSU workers.

The main problem of order or arrangement execution in the activity of workers of law enforcement authorities is different models in the legislation of Ukraine for the activity of workers of law enforcement authorities in different situations.

Order or execution are understanding as legislative act, legislative document, regulatory act of governance, which is legally authoritative. In the theory of international law are two models of order or arrangement execution: «smart bayonets» and «passive execution». In the legislative of Ukraine, these two models are combining with each other but it is incorrect.

The doctrine of «passive execution» implies that the subordinate must execute any orders of the commander without discussion and reflection on the subject of legality, responsibility for actions committed by subordinates rests with the commander. The advantages of this doctrine is that in a combat situation significantly save time, the subordinate has no right to discuss the order of the commander and is not responsible for their actions taken to implement the order.

Disadvantages of this doctrine is that the subordinate commander can give any order and he is obliged to do, even if the subordinate understands illegality loyal order. The subordinate depends entirely on the commander and become a tool in achieving this goal. The application of this doctrine would lead to exempt from the responsibility of many criminals since they are at the Nuremberg Trials constantly referred to the fact that the order executed.

The doctrine of «smart bayonets» provides that a subordinate who ordered should consider it for compliance with the law. In the case of non-compliance of the order of law subordinate must refuse to implement it. According to this doctrine subordinate is not exempt from liability in case of the illegal order. The advantage of this doctrine is that the enhanced guarantee of law, the subordinate does not act blind instrument of its commander. A disadvantage of this doctrine is that discussions of the order in a battle can cause defeat in battle.

Key words: order, arrangement, act of governance, prescriptive act, legal order, illegal order, criminal order, police, public prosecutor's office, SSU.

Прийнятий 16 вересня 2014 року Закон України «Про ратифікацію Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони» дав початок процесу реформ у правовій системі України. Не виключенням стала й правоохоронна система України.

Процес реформування будь-якої системи потребує забезпечення принципу єдності, у тому числі на законодавчому рівні. Забезпечення принципу єдності потребує й порядок віддання та виконання наказу та розпорядження у правоохоронних органах. Разом з тим, на сучасному етапі наявні різні підходи у профільному законодавстві до відання та виконання наказів та розпоряджень у системі правоохоронних органів.

Дослідженню правових аспектів виконання наказу, а також заподіяння шкоди під час його виконання юристами-ученими приділялась значна увага, серед них: Х. М. Ахметшин, Г. В. Андрусів, П. П. Андрушко, Г. М. Анісімов, Ф. С. Бражнік, Ю. В. Баулін, В. М. Білоконев, П. М. Балтаджи, М. О. Босенко, П. Д. Браннік, М. В. Васильєв, А. Б. Венгерів, М. М. Воронов, Д. В. Веденін,

О. А. Герцензон, В. Я. Грігінча, Л. М. Горбунов, С. Д. Гусарєв, В. С. Давиденко, О. Л. Дзюбенко, А. П. Дмитренко, С. І. Дячук, О. О. Дудоров, М. П. Дрига, М. І. Загородніков, М. Ф. Зайц, А. І. Єлістратов, С. М. Іншаков, О. С. Кобліков, Р. А. Каложний, В. М. Кудрявцев, В. І. Курляндський, Р. О. Лопухов, В. В. Лунєєв, В. П. Маслов, І. М. Мацкевич, В. О. Навроцький, М. І. Панов, А. А. Піонтковський, Є. Б. Пузиревський, А. М. Полєв, Є. В. Прокопович, В. В. Романов, О. М. Сарнавський, Б. І. Сазонов, І. І. Слуцький, М. М. Сенько, О. С. Ткачук, М. С. Туркот, М. І. Хавронюк, А. А. Тер-Акопов, Б. С. Утевський, В. М. Чхіквдзе, С. О. Харитонов, Г. І. Чангулі та ін.

Разом з тим, юридична природа виконання наказу у цій сфері потребує всебічного вивчення, бо лишається багато дискусійних питань, відсутні єдині підходи до розуміння цієї проблеми, як у науці, так і на практиці.

Метою статті є дослідження виконання наказу та розпорядження працівниками правоохоронних органів.

Відповідно до ст. 2 Закону України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» до системи правоохоронних органів України законодавець відносить: органи прокуратури, національної поліції, служ-

би безпеки, Військової служби правопорядку у Збройних Силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи і установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції [1]. Аналіз положень законодавства щодо виконання наказу та розпорядження буде проводитися саме на прикладі органів прокуратури, національної поліції та служби безпеки.

Конституцією України у ст. 60 визначено, що ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази [2]. Ці положення Конституції України знайшли своє відображення й у Кримінальному кодексі України (далі – КК України). Розділ VIII Загальної частини КК України серед обставин, що виключають злочинність діяння, визначає виконання наказу або розпорядження. Стаття 41 КК України встановлює, що заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам визнається правомірним, якщо воно було вчинено з метою виконання законного наказу чи розпорядження [3].

Серед юристів-науковців, які досліджували виконання наказу в правоохоронних органах, у т. ч. в органах внутрішніх справ немає єдності щодо його розуміння.

Як зазначає М. О. Босенко, правові стосунки у формі наказу мають місце як на окремо взятому підприємстві, установі, так і на рівні міністерств та відомств і від того, наскільки правильно буд окреслено коло регульованих питань, достовірно викладена воля керівника, підготовлений і оформлений проект, підписаний, зареєстрований та опублікований акт, буде залежати ефективність самого акту, роботи органу чи посадової особи, які видали цей акт, відносин, що виникають у зв'язку з прийняттям акту [4, с. 34].

Виходячи з наукових надбань С. І. Дячука та М. П. Дриги, під наказом пропонується розуміти обов'язкову до виконання вимогу розпорядчого органу управління, а так само особи, якій надано владні повноваження, про вчинення або невчинення певних дій іншою особою чи визначеним колом осіб, на яких покладено обов'язок її виконати [5].

Схоже визначення наводять М. І. Хавронюк та О. О. Дудоров: «Під наказом слід розуміти управлінський акт, який носить юридично-владний характер, видається компетентною службовою особою, має обов'язкову силу для суб'єктів, яким він адресований, і зобов'язує їх вчинити певні дії або утриматися від їх вчинення» [6, с. 274].

Разом з тим, на думку Б. І. Сазонова, наказ – це правовий документ, що починає управлінський цикл, у силу чого адекватне сприйняття закладеної у ньому інформації має важливе значення для всієї організації управління [7, с. 112].

Іншої точки зору дотримується, зокрема, А. І. Єлістратов, який зазначає, що наказ є нормативним актом управління [8, с. 236]. На думку Н. П. Тонконога та М. Ф. Зайц, наказ є правовим актом, що видається керівником органу управління, діючим на основі єдиноначальності, з метою вирішення основних та оперативних завдань, які стоять перед цим органом [9, с. 42].

Наведені визначення наказу дають підстави узагальнити наступне: наказ розуміється як правовий акт, правовий документ, нормативний акт управління, управлінський акт, який носить юридично-владний характер та обов'язкова вимога. У нашому дослідженні наказ розглядатиметься саме як управлінський акт, який носить юридично-владний характер.

У XVII ст. Т. Гоббс розробив теорію сліпого та безвідповідального підкорення наказу, розглядаючи при цьому підлеглого лише як знаряддя у руках начальника, і який позбавлений здатності діяти по своїй волі [10, с. 283]. Однак ця теорія не підтримується юристами сучасності. Так, наприклад, зазначено у німецькому законі: «Виконавчі

посадові особи зобов'язані застосовувати безпосередній примус за наказом свого начальника по виконавчій службі або іншої уповноваженої на це особи. Це положення не має сили, якщо наказ принижує людську гідність або не переслідує службову мету» [11].

Зазначимо, що у теорії міжнародного кримінального права існує дві доктрини виконання наказу – «розумних багнетів» та «пасивного виконання».

Доктрина «пасивного виконання» передбачає, що підлеглий повинен виконати будь-який наказ командира без обговорення і обмірковування на предмет законності, відповідальності за вчинені підлеглим дії повністю лежить на командирі. Переваги цієї доктрини у тому, що в бойовій обстановці значно економиться час, підлеглий не має права обговорювати наказ командира і не несе відповідальності за свої дії, вчинені на виконання наказу. Недоліки цієї доктрини у тому, що командир може віддати підлеглому будь-який наказ, і той зобов'язаний його виконати, навіть у тому випадку, якщо підлеглий прекрасно розуміє незаконність відданого йому наказу. Підлеглий повністю залежить від командира і стає просто знаряддям для досягнення поставленої мети. Застосування цієї доктрини привело б до того, що довелося б звільнити від відповідальності багатьох нацистських злочинців, оскільки вони під час Нюрнберзького процесу постійно посилалися на те, що виконували наказ.

Доктрина «розумних багнетів» передбачає, що підлеглий, який отримав наказ, повинен обміркувати його на предмет відповідності закону. У разі невідповідності наказу закону підлеглий повинен відмовитися його виконувати. За цією доктриною підлеглий не звільняється від відповідальності у разі виконання незаконного наказу. Переваги цієї доктрини у тому, що посилюється гарантія виконання закону, підлеглий не виступає сліпим знаряддям свого командира. Недоліки даної доктрини у тому, що обговорення наказу в бойовій обстановці може спричинити поразку в бою [12, с. 58].

Як зазначають М. І. Хавронюк та О. О. Дудоров, доктрина «розумних багнетів» знайшла своє відображення і в чинному законодавстві України, а саме – ст. 35 Закону України «Про Службу безпеки України» [6, с. 276]. Більш детально про виконання наказу у СБУ йтиметься нижче. Крім того, слід зазначити, що доктрина «пасивного виконання» також присутня у законодавстві України у Дисциплінарному статуті ЗСУ та ст. 402 КК України.

На нашу думку, у законодавстві України має бути використано обидві доктрини виконання наказу та розпорядження, однак у залежності від сфери та обстановки їх виконання.

Перейдемо до безпосереднього дослідження виконання наказу у правоохоронних органах України. 02 липня 2015 року було прийнято Закон України «Про Національну поліцію», який 07 листопада 2015 року набрав чинності та визначив новий центральний орган виконавчої влади, який забезпечує охорону прав і свобод людини, протидію злочинності та підтримку публічної безпеки і порядку. У зв'язку із прийняттям Законом, у світлі останніх подій, окремої уваги та дослідження потребують положення, якими встановлено порядок віддання та виконання поліцейським наказів.

Слід зазначити, що законодавче закріплення виконання наказу в поліції відрізняється від положень, які містилися у Законі України «Про міліцію». Законом України «Про міліцію» питання щодо виконання наказу врегульовані належним чином не були. Так, у ст. 20 вищенаведеного закону посилання на його виконання було неконкретним, а саме: «Працівник міліції при виконанні покладених на нього обов'язків керується тільки законом, діє в його межах і підпорядковується своїм безпосередньому і прямому начальником» [13].

Більш детально порядок виконання наказу в органах внутрішніх справ визначено Законом України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України» від 22 лютого 2006 року, який є чинним. Згідно зі ст. 4 вищевказаного Закону визначено наступний порядок віддання та виконання наказу: «Накази повинні бути законними, зрозумілими і виконуватися беззаперечно, точно та у визначений строк. У разі одержання наказу, який суперечить закону, підлеглий не повинен виконувати його, про що повинен негайно поінформувати начальника, який віддав наказ, а в разі підтвердження цього наказу – письмово поінформувати старшого прямого начальника. Віддання і виконання наказу, який суперечить закону, або невиконання правомірному наказу тягне відповідальність, передбачену цим Статутом та іншими законодавчими актами» [14].

Наведені положення законодавства, на нашу думку, є сформульованими досить вдало, оскільки по-перше, наділяють начальника правом віддавати лише законні накази, а не просто накази, по-друге, встановлюють право для особи, яка отримала наказ, у випадку якщо він суперечить законодавству, висловити своє заперечення щодо його законності, й, по-третє, законодавцем використовується термін «наказ, який суперечить закону», під яким розуміються усі види незаконного наказу (злочинний, явно злочинний та незлочинний наказ).

Однак, наведені положення потребують доопрацювання та доповнення, оскільки у даній моделі виконання наказу поєднано дві доктрини, які взаємовиключають одна одну (спочатку мова йде про беззаперечне виконання наказу, а потім про відмову від його виконання у разі сумніву).

Як ми вже зазначили, Закон України «Про Національну поліцію» дещо по-іншому визначає порядок виконання наказу поліцейським. Так, порядок виконання ним наказу, вже безпосередньо визначено у самому законі. Відповідно до ч. 2,3 ст. 8 Закону «Поліцейському заборонено виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази. Накази, розпорядження та доручення вищих органів, керівників, посадових та службових осіб, службова, політична, економічна або інша доцільність не можуть бути підставою для порушення поліцейським Конституції та законів України» [15]. На наш погляд, таке формулювання у законі є невдалим, оскільки, по-перше, ряд положень, такі як «службова, політична, економічна або інша доцільність» взагалі відсутні у законодавстві та є оціночними, по-друге, запропонована законодавцем класифікація наказів не відповідає положенням ст. 60 Конституції України та є неповною, по-третє, наведені положення щодо виконання наказу у Національній поліції як органу внутрішніх справ не узгоджуються із положеннями ст. 4 Закону України «Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України», по-четверте, ч. 3 ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію» не узгоджується із положеннями ч. 1 ст. 41 КК України, оскільки законодавством не визначено відповідальності за незаконний наказ чи доручення.

Якщо буквально тлумачити положення ч. 3 ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію», то законний наказ, який відданий начальником у зв'язку із службовою доцільністю, не підлягає виконанню. Відтак, виконання наказу або розпорядження як обставини, що виключає злочинність діяння, нівелюється.

Наступним органом, у якому відносини підпорядкування регулюються за допомогою наказу, є прокуратура України. Конституцією України у ст. 123 визначено, що організація і порядок діяльності органів прокуратури України визначається законом [3]. Так, однією з гарантій незалежності прокурора у відповідності до Закону України «Про прокуратуру» є заборона незаконного впливу, тиску чи втручання у здійснення повноважень прокурором [16].

Дисциплінарний статут прокуратури України, затверджений Постановою Верховної Ради України від 06 лис-

топада 1991 року, не містить положень про порядок виконання наказу чи розпорядження. Виконання наказу в прокуратурі закріплено у ст. 17 Закону України «Про прокуратуру», що має назву «Підпорядкування прокурорів та виконання наказів та вказівок». Слід зазначити, що дана стаття включає в себе як загальні, так і спеціальні положення щодо виконання наказу, у зв'язку з чим проведемо їх окремий аналіз.

Так, ч. 1 вищевказаної статті визначає, що прокурори здійснюють свої повноваження у межах, визначених законом, і підпорядковуються керівникам виключно в частині виконання письмових наказів адміністративного характеру, пов'язаних з організаційними питаннями діяльності прокурорів та органів прокуратури. Частиною 2 наведеної статті визначено, що Генеральний прокурор України має право видавати письмові накази адміністративного характеру, що є обов'язковими до виконання всіма прокурорами [16].

Наведені у законі формулювання щодо виконання наказів прокурорами мають свої переваги та недоліки. Серед переваг слід відмітити те, що накази в прокуратурі видаються виключно у письмовій формі. До недоліків слід віднести використання визначень, які відсутні у законодавстві України, а саме: «наказ адміністративного характеру» та «вказівка». Крім того, наведена стаття не містить положення щодо виконання розпорядження.

З аналізу положень ст. 17 Закону України «Про прокуратуру» спробуємо виокремити ознаки, які притаманні наказу адміністративного характеру та сформулювати його визначення. Так, наказ адміністративного характеру має такі ознаки:

- 1) обов'язковий до виконання;
- 2) видається у письмовій формі;
- 3) може бути відданий лише керівником;
- 4) стосується виключно організаційних питань діяльності прокурорів та органів прокуратури.

На основі наведених ознак пропонуємо таке визначення наказу адміністративного характеру: обов'язкова до виконання письмова вимога уповноваженої особи, яка стосується виключно організаційних питань діяльності прокурорів та органів прокуратури.

Що стосується спеціальних положень виконання наказів та вказівок прокурорами, то відповідно до ч. 4-6 Закону України «Про прокуратуру» накази адміністративного характеру, а також вказівки, що прямо стосуються реалізації прокурором функцій прокуратури, видані (віддані) в письмовій формі в межах повноважень, визначених законом, є обов'язковими до виконання відповідним прокурором. Прокурору, якому віддали наказ чи вказівку в усній формі, надається письмове підтвердження такого наказу чи вказівки. Прокурор не зобов'язаний виконувати накази та вказівки прокурора вищого рівня, що викликають у нього сумнів у законності, якщо він не отримав їх у письмовій формі, а також явно злочинні накази або вказівки. Прокурор має право звернутися до Ради прокурорів України з повідомленням про загрозу його незалежності у зв'язку з наданням (відданням) прокурором вищого рівня наказу або вказівки. Надання (віддання) незаконного наказу або вказівки чи його (її) виконання, а також надання (віддання) чи виконання явно злочинного наказу або вказівки тягнуть за собою відповідальність, передбачену законом [16].

Наведені положення законодавства, на нашу думку, є сформульованими не досить вдало: по-перше, знову поєднуються дві доктрини виконання наказу, спершу накази Генерального прокурора України є обов'язковими, однак підлегли мають право відмовитися від виконання такого наказу, якщо він суперечить чинному законодавству України; по-друге, відсутня чітка вимога про віддання саме законного наказу; по-третє, у статті відсутнє розпорядження як одна з обов'язкових до виконання вимог, а поняття «вказівка» не узгоджується із положеннями ч. 1 ст. 41 КК України.

Особливої уваги потребує передбачений порядок виконання наказів, розпоряджень та вказівок, який встановлено для працівників СБУ. Згідно ст. 35 Закону України «Про Службу безпеки України» співробітники СБУ самостійно приймають рішення в межах своїх повноважень. Вони повинні відмовитись від виконання будь-яких наказів, розпоряджень або вказівок, які суперечать чинному законодавству. За протиправні дії та бездіяльність вони несуть дисциплінарну, адміністративну та кримінальну відповідальність [17]. Вважаємо, що такого порядку виконання наказу потрібно дотримуватися усім підлеглим особам, на яких, згідно із законодавством, покладено відповідний обов'язок, незалежно від сфери діяльності.

Враховуючи вищенаведене приходимо до наступних висновків:

1) порядок виконання наказу у правоохоронних органах потребує удосконалення;

2) у науці наказ розуміється як: правовий акт, правовий документ, нормативний акт управління, управлінський акт, який носить юридично-владний характер та обов'язкова вимога;

3) у законодавстві України поєднано дві доктрини виконання наказу, доктрина «розумних багнетів» та «пасивного виконання». Наведені доктрини потребують чіткої регламентації у законодавстві;

4) наказ адміністративного характеру це – обов'язкова до виконання письмова вимога уповноваженої особи, яка стосується виключно організаційних питань діяльності прокурорів та органів прокуратури;

5) у законодавстві щодо виконання наказу слід використовувати таку правову конструкцію, як наказ, розпорядження чи вказівка, що суперечить чинному зако-

нодавству. Таке визначення включає в себе незаконний, злочинний та явно злочинний наказ.

Вважаємо, що у системі правоохоронних органів відсутній принцип єдності щодо виконання наказів та розпоряджень, що призводить до виникнення колізій та неузгодженостей. У зв'язку з цим, доцільно внести зміни у зазначені вище нормативно-правові акти України, зокрема:

– ч. 2, 3 ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію» викласти у наступній редакції: «2. Поліцейському заборонено виконувати будь-які накази або розпорядження, які суперечать чинному законодавству. 3. Накази, розпорядження та доручення вищих органів, керівників, посадових та службових осіб, які суперечать чинному законодавству, не можуть бути підставою для порушення поліцейським Конституції та законів України»;

– доповнити ст. 17 Закону України «Про прокуратуру» по змісту у всіх відмінках терміном «законний наказ адміністративного характеру»;

– ч. 5 ст. 17 Закону України «Про прокуратуру» викласти у наступній редакції: «Накази та вказівки прокурора вищого рівня, які суперечать чинному законодавству України не підлягають виконанню нижчестоящим прокурором. Прокурор має право звернутися до Ради прокурорів України з повідомленням про загрозу його незалежності у зв'язку з наданням (відданням) прокурором вищого рівня наказу або вказівки, який (яка) суперечать чинному законодавству»;

– ч. 6 ст. 17 Закону України «Про прокуратуру» викласти у наступній редакції: «Надання (віддання) наказу або вказівки, що суперечить чинному законодавству та його (її) виконання тягнуть за собою відповідальність, передбачену законом».

ЛІТЕРАТУРА

1. Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів : Закон України від 23 грудня 1993 року №3781-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3781-12>
2. Конституція України : Закон України від 28 червня 1996 року № 254к/96-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
3. Кримінальний кодекс України : Закон України від 05 квітня 2001 року № 2341-III [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
4. Дрига М. Д. Вирішення судами питань, пов'язаних з кримінально-правовою оцінкою діянь особи, що віддала чи виконала злочинний наказ / М. Д. Дрига, С. І. Дячук // Вісник Верховного Суду України. – 1999. – С. 34.
5. Босенко М. О. Поняття та ознаки наказу як різновиду правового акту в органах внутрішніх справ України / М. О. Босенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://jrn1.nau.edu.ua/index.php/UV/article/viewFile/7371/8403>
6. Дудоров О. О. Кримінальне право : навчальний посібник / О. О. Дудоров, М. І. Хавронюк. – К. : Ваіте, 2014. – 944 с.
7. Информационная система министерств : содержание и правовое регулирование. Советское государство и право. – 1976. – 112 с.
8. Очерк административного права. – М. : Гос. Издательство, 1978. – 260 с.
9. Совершенствование ведомственных нормативных актов. – К. : Высшая школа, 1978. – 42 с.
10. Игнатов А. И. Уголовное право. Общая часть : Учебник для вузов / А. И. Игнатов / Отв. ред. и рук. авт. кол. А. Н. Игнатов, Ю. А. Красиков. – М. : Издат. группа ИНФРА. М. – НОРМА, 1998. – 283 с.
11. Про безпосередній примус при здійсненні публічного (суспільного) насильства виконавчими посадовими особами Федерації : Закон Федеративної Республіки Німеччини від 10 березня 1961 року.
12. Талаев И. В. Обоснованный риск, исполнение приказа или распоряжения и отправление профессиональных функций в условиях военной службы : Дис. ... канд. юрид. наук по спец. : 12.00.08 / И. В. Талаев. – М., 2015. – 208 с.
13. Про міліцію : Закон України від 20 грудня 1990 року № 565-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/565-12>
14. Про Дисциплінарний статут органів внутрішніх справ України : Закон України від 22 лютого 2006 року № 3460-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3460-15>
15. Про Національну поліцію : Закон України від 02 липня 2015 року № 580-VIII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/580-19>
16. Про прокуратуру : Закон України від 14 жовтня 2014 року № 1697-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1697-18>
17. Про Службу безпеки України : Закон України від 25 березня 1992 року № 2229-XII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2229-12>